

بررسی مستندات نظریه شهادت‌طلبی امام حسین (ع) در لهوف

مصطفی صادقی*

چکیده

در میان نظریه‌های مربوط به هدف امام حسین (ع) از حرکت عظیم خود، نظریه سید بن طاووس در کتاب *لهوف*، شهرت زیادی یافته و امروزه گروه زیادی از اهل علم و عموم مردم بر این باورند که آن حضرت، به منظور شهادت و با هدف ریختن خونس در راه خدا و برای احیای اسلام، به سوی کربلا رفت. در این مقاله به بررسی دلایل و مستنداتی می‌پردازیم که در کتاب *اللهوف* ابن طاووس به عنوان یکی از پیشتازان این نظریه وجود دارد. برخی از این مستندات قابل توجه و برخی از نظر علمی قابل تأمل است.

واژگان کلیدی

حسین بن علی (ع)، شهادت‌طلبی، ابن طاووس، لهوف.

طرح مسئله

واقعۀ عاشورا به دلیل آنکه از سوی یکی از شخصیت‌های بزرگ دینی و سیاسی آگاه به زمان رهبری شد، اهمیت زیادی یافت. ویژگی‌هایی چون امامت، اسوه بودن و اعتقاد به حجت بودن امام حسین (ع) رهبر این حرکت نزد شیعیان، بر اهمیت آن نزد این فرقه مذهبی افزود و از این رو بسیاری از شیعیان، شهادت را راهی برای مبارزه با ستم دانستند. اما اینکه آیا امام حسین (ع) برای شهادت رفت یا حرکت او به شهادت انجامید و او به این تقدیر الهی رضایت داد، دو دیدگاهی است که از قدیم وجود داشته و بر این اساس، بحث از هدف آن حضرت در این حرکت عظیم و جاودانی‌اش، پیشینه‌ای کهن دارد: محدثانی چون کلینی (م. ۳۲۹) در آثار

*. استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

sadeqi@isca.ac.ir

تاریخ دریافت: ۹۱/۱۰/۲۴

تاریخ پذیرش: ۹۲/۴/۵

خود از روایاتی سخن گفته‌اند که نظریه شهادت را نشان می‌دهد: «أُخْرِجَ بِأَقْوَامٍ لِلشَّهَادَةِ»^۱ و متکلمانی چون شیخ مفید (م. ۴۱۳) و سید مرتضی (م. ۴۳۶) در پاسخ به سؤالاتی درباره علل حرکت آن حضرت و علم به شهادتش، به گونه‌ای دیگر سخن گفته‌اند.^۲ با تدوین کتاب *لهوف*، این نظرات رسمیت بیشتری یافت و ابن طاووس این روایت را نقل کرد که پیامبر به فرزندش فرموده است: «أُخْرِجَ فَاِنَّ اللَّهَ شَاءَ أَنْ يَرَاكَ قَتِيلًا»^۳ ولی باز هم تا قرن‌ها چندان در محافل علمی مطرح نبود، تا دوره معاصر که دو کتاب *شهید جاوید* و *شهید آگاه* با بازتاب‌ها و ردّ و قبول‌های فراوان، از این موضوع سخن گفتند. غالب نظریه‌پردازان در آن زمان، بر شهادت‌طلبی امام علیه السلام تأکید کردند؛ به‌خصوص که فضای مبارزه چنین اقتضا می‌کرد. انقلابیونی مانند استاد مرتضی مطهری در *حماسه حسینی* و دکتر علی شریعتی در دو کتاب *شهادت و حسین علیه السلام* و *وارث آدم* به موضوع شهادت‌طلبی امام حسین علیه السلام پرداختند و عالمانی چون علامه طباطبایی رساله‌هایی در علم امام، از اطلاع آن حضرت نسبت به شهادتش سخن راندند. در سال‌های اخیر بار دیگر محققان به بررسی و تبیین اهداف واقعه عاشورا پرداختند. در *مقتل جامع سیدالشهدا* همه نظریه‌ها از جمله «قیام برای نیل به شهادت» نقد شده است.^۴ برخی با نقد نظریه شهادت، بر حکومت‌خواهی امام تأکید کردند^۵ و برخی هم نظریه جدیدی به عنوان اهداف چند لایه‌ای ارائه نمودند.^۶ استاد جعفریان اهداف امام در نهضتش را در چهار مرحله ذکر کرده و معتقد است هر کدام باید جداگانه بررسی شود.^۷ یکی دیگر از محققان معاصر با گزارشی مفصل از داستان کتاب *شهید جاوید*، بر این نکته تأکید می‌کند که باید جایگاه کلام و تاریخ در این موضوع روشن و تفکیک شود و از میان اینها، داور مشخص باشد تا نتیجه حاصل شود.^۸ پرونده این بحث همچنان برای محققان و عاشوراپژوهان باز است و پیوسته درباره آن سخن گفته می‌شود.

در حال باید گفت قدیمی‌ترین نظریه‌پرداز در موضوع شهادت امام حسین علیه السلام، سید بن طاووس، عالم بزرگ شیعه در قرن هفتم هجری است. وی معتقد است که امام حسین علیه السلام کاملاً از شهادت خود آگاه بود و در تمامی کتاب *لهوف* بر این نظریه پافشاری کرده است. از این رو، روایاتی را در این باره ذکر کرده و در مواردی

۱. کلینی، *الکافی*، ج ۱، ص ۲۸۰.

۲. مفید، *المسائل العکبریه*، ص ۷۰؛ علم الهدی، *تنزیه الانبیاء*، ص ۲۶۹ به بعد.

۳. ابن طاووس، *الملهوف*، ص ۱۲۸.

۴. گروهی از تاریخ‌پژوهان، *تاریخ قیام و مقتل جامع سیدالشهدا*، ج ۱، ص ۱۷۵.

۵. اسفندیاری، *عاشورا شناسی*، سراسر کتاب.

۶. مهریزی، *ماهیت انسانی قیام امام حسین علیه السلام*، ص ۶۱.

۷. جعفریان، *تأملی در نهضت عاشورا*، ص ۲۴۲.

۸. اسلامی، «کاروند کتاب شهید جاوید»، کتاب *ماه دین*، ش ۱۷۰، سراسر مقاله.

به توضیح نظریه خود می‌پردازد. البته بحث از اطلاع امام حسین (ع) نسبت به شهادت خود، بخشی از روایات مربوط به واقعه کربلاست که قرن‌ها پیش از سید بن طاووس نیز وجود داشته است. این اخبار در آثار مؤلفانی چون ابن‌سعد انعکاس یافته، اما با توجه به دیدگاه‌های خاص مذهبی این محدثان، امروزه درباره صحت بخشی از این روایات تردید می‌شود، زیرا به نظر می‌رسد تأکید بر اطلاع امام به دلیل تبریّه امویان باشد و خواسته باشند شهادت آن حضرت را امری از پیش تقدیر شده بدانند که با توجه به جبری بودن تفکر امویان، جنایت آنان را کمرنگ جلوه دهد. این همه، فارغ از مبحث علم امام و بدون انکار مقامات والای امامت است. آنچه در دیدگاه ابن‌طاووس تازگی و اهمیت دارد، گونه‌ای رسمیت بخشیدن به این موضوع است که پیش از آن، وجود نداشته و او با تکرار روایات و توضیحاتی از خود در کتاب لهوف، آن را از مسلمات واقعه کربلا و زندگی امام حسین (ع) تلقی نموده است.

پرسش اصلی این مقاله آن است که چه دلایلی برای نظریه شهادت‌طلبی امام حسین (ع) در کتاب لهوف بیان شده و صحت و سقم این مستندات چه اندازه است؟ فرضیه آن است که در روایاتی که به اطلاع امام از شهادتش اشاره دارد و هدف اصلی او از حرکتش را شهادت می‌داند، مبالغه صورت گرفته و آن گونه که ابن‌طاووس و برخی متأخران از وی گفته‌اند، نیست. در این نوشتار، ابتدا تمامی مستندات ابن‌طاووس در این باره را مرور، و آنگاه به بررسی آنها خواهیم پرداخت. بنابر آنچه پیش‌تر اشاره شد هرچند درباره اصل نظریه شهادت یا حکومت بحث‌های زیادی صورت گرفته، اما این نوشتار با چنین عنوانی که به‌طور خاص مستندات لهوف را بررسی کند، پیشینه‌ای ندارد. این نگاه می‌تواند به نظریه‌پردازی در موضوع حادثه مهم کربلا کمک کرده و محققانی را که بنا دارند در این باره به تحقیق و بررسی، بپردازند یاری نماید.

ابن‌طاووس و کتاب لهوف

رضی‌الدین علی بن موسی بن جعفر که از نسل امام حسن مجتبی (ع) است، به‌خاطر شهرت جدّ هشتمش به طاووس، ابن‌طاووس نام‌بردار شده است. وی به سال ۵۸۹ ق در شهر حله متولد شد. جد مادری‌اش دختر ورام بن ابی فراس و یکی از اجداد مادری‌اش دختر شیخ طوسی است. سید در جوانی به بغداد رفت و در آنجا با دختر ناصر بن مهدی، وزیر شیعی دولت عباسیان ازدواج کرد.^۱ وی سفرهایی به عتبات و موطن خود داشت و آنگاه به بغداد بازگشت. در مدت حضورش در بغداد، خلیفه المستنصر عباسی پیشنهاد نقابت طالبیین را به وی داشت که نپذیرفت، چنان‌که پیشنهاد سفارت خلیفه به‌سوی هولاکو و پیشنهاد وزارت را قبول نکرد.^۲ سید بن

۱. ابن‌طاووس، کشف‌المحجّة، ص ۱۶۶.

۲. همان، ص ۱۷۰ - ۱۶۸.

طاووس به سال ۶۶۴ در بغداد درگذشت و آثار فراوانی از خود برجای گذاشت که مهم‌ترین آنها در موضوع دعاست، مانند: *الاقبال*، *فلاح السائل*، *جمال الأسبوع*، *مصابح الزائر و جناح المسافر*، *مهج الدعوات*. وی کتبی هم در کلام و استدلال بر دیگر فرق اسلامی مانند: *الطرائف* و کتبی در اخلاق مانند: *كشف المحجة لثمره المهجة* دارد که برای فرزندش نوشته است. ابن طاووس در موضوع تاریخ نیز آثاری داشته که برخی از آنها در دست نیست. مهم‌ترین و مشهورترین آنها *لهوف* است که مقتل امام حسین علیه السلام و یاران اوست.

هدف ابن طاووس از نوشتن *لهوف*، همراه بردن آن توسط زائر مشهد حسینی و ایجاد حزن و اندوه بود،^۱ ولی به زودی این کتاب به عنوان یکی از مقاتل و منابع تاریخ حادثه عاشورا قرار گرفت و محل ارجاع نویسندگان بعدی شد. تأثیرپذیری ابن طاووس در *لهوف* از کتاب *الفتوح* ابن اعثم آشکار است؛ هرچند به آن تصریح نمی‌کند. در ادامه مطالب، به مواردی از این تأثیرپذیری اشاره خواهیم کرد. علاوه بر این کتاب، به دلیل وجود آثار فراوان در کتابخانه شخصی ابن طاووس، وی در *لهوف* و دیگر آثار خود، به منابعی ارجاع داده که امروزه در دست نیست و گاهی حتی نام آن در فهرست‌ها دیده نمی‌شود.^۲

نظریه ابن طاووس درباره شهادت امام حسین علیه السلام

ابن طاووس تأکید می‌کند که امام حسین علیه السلام از سرانجام خود که شهادت بود، خبر داشت^۳ و در لابه‌لای کتاب *لهوف* با روایات متعددی که نقل می‌کند، درصدد است نشان دهد که هدف امام حسین علیه السلام از حرکت خود، جز شهادت نبود و این موضوع را حتی مردم خبر داشتند. چنان‌که می‌نویسد: «مردم از شهادت حسین بن علی علیه السلام سخن می‌گفتند و منتظر آن بودند.»^۴ آنگاه که با آگاهی از شهادتش این شبهه ایجاد می‌شود که رفتن امام به مسیری که به کشته شدنش منتهی می‌شود، خودکشی خواهد بود، توضیح می‌دهد که چنین نیست و این هدف با آیه «وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» منافاتی ندارد؛ بلکه حرکت امام متناسب با آیه «فَاقتلوا انفسكم...» است و تعبد به شهادت در راه خدا از بالاترین درجات سعادت به‌شمار می‌رود.^۵

در اینجا به یکایک مطالب و روایاتی که ابن طاووس در این باره ذکر کرده است، اشاره می‌کنیم:

۱. نخستین نقل وی، روایت ام‌الفضل همسر عباس بن عبدالمطلب، درباره زمان نوزادی حسین علیه السلام است. براساس این خبر، رسول خدا صلی الله علیه و آله بر این نوه‌اش گریست و فرمود: «جبرئیل به من خبر داد که امت من

۱. همو، *المهوف*، ص ۸۷.

۲. برای اطلاع بیشتر، ر.ک: کولبرگ، *کتابخانه سید بن طاووس*.

۳. ابن طاووس، *المهوف*، ص ۹۹.

۴. همان، ص ۱۰۰.

۵. همان.

این فرزندم را می‌کشند.»^۱

۲. در یک سالگی حسین (ع)، دوازده فرشته نزد رسول خدا (ص) آمدند که هریک به شکل حیوانی بودند. آنها می‌گریستند و به پیامبر خبر دادند که حسین مانند هابیل کشته خواهد شد. در دوسالگی حسین هم، پیامبر به سفری رفت و در میان راه گریست و گفت اکنون جبرئیل به من خبر داد که فرزندم حسین در کربلا توسط یزید کشته خواهد شد.^۲

۳. ابن طاووس پس از نقل روایات فوق، در پیشگویی شهادت سیدالشهدا می‌گوید:

مردم پیوسته از شهادت امام حسین (ع) سخن می‌گفتند و آن را بزرگ می‌شمردند و منتظر قیام او بودند تا آنکه معاویه مُرد و یزید دستور بیعت گرفتن از آن حضرت را به حاکم مدینه داد.^۳

۴. در گفتگویی که امام حسن (ع) با برادرش داشت به او فرمود: «لایوم کیومک».^۴ این جمله نیز به معنای اطلاع قطعی دو برادر از شهادت آن حضرت در آینده است.

۵. ابن طاووس خبری از گفتگوی امام با برادرش عمر بن علی (ع) آورده که در آن به آگاهی از شهادتش اشاره می‌کند. عمر گوید: پس از آنکه برادرم از بیعت با یزید سر باز زد، نزد او رفتم و گریستم. خواستم سخن برادرم حسن را برایش بازگو کنم که مرا به خود چسبانید و گفت: آیا او برایت گفته است که من کشته می‌شوم؟ گفتم بله، چنین گفت.^۵

۶. سید به نقل از *دلائل الامامة* می‌نویسد:

امام در دیدار دو تن به نام واقعی و ابن خلج فرشتگان را به آنان نشان داد و فرمود: می‌توانم از اینها کمک بگیرم ولی به یقین می‌دانم که قتلگاه من و یارانم جایی است که می‌روم و جز فرزندم علی (ع) نجات نمی‌یابد.^۶

۷. امام هنگام خروج از مکه، خطبه معروف «خُطَّ الموت ...» را فرمود که در آن آمده است: «هر که می‌خواهد جاننش را برای ما بدهد و آماده مرگ است، با ما همراه شود.»^۷

۸. از مهم‌ترین مستندات نظریه شهادت برای امام، جمله‌ای است که در کتاب *لهوف* آمده و گفته می‌شود آن حضرت به برادرش محمد ابن حنفیه فرمود: «پیامبر را در خواب دیدم و به من فرمود خدا می‌خواهد تو را

۱. همان، ص ۹۲.

۲. همان، ص ۹۳.

۳. همان، ص ۹۶.

۴. همان، ص ۹۹.

۵. همان، ص ۱۰۰.

۶. همان، ص ۱۲۶.

۷. همان.

کشته و خانواده‌ات را اسیر ببیند.»^۱

۹. از امام صادق علیه السلام نقل شده که امام حسین علیه السلام در نامه‌ای به بنی‌هاشم نوشت: «هر که با من باشد شهید می‌شود و هر که نباشد پیروز نخواهد شد.»^۲

۱۰. بنا به نقل امام صادق علیه السلام، وقتی امام حسین علیه السلام می‌خواست از مکه یا مدینه خارج شود، گروهی از فرشتگان به دیدار او آمده و اعلام آمادگی نمودند. امام فرمود موعده من کربلاست که در آن شهید خواهم شد. سپس جمعی از جنیان با او دیدار کردند و امام شبیه همان سخن و پیشگویی شهادت خود را بیان فرمود.^۳

۱۱. در منزل ثعلبیه، امام به خوابی کوتاه رفت و چون بیدار شد فرمود: «هاتفی را دیدم که می‌گفت این کاروان می‌رود و مرگ به دنبالش است.»^۴

۱۲. در همان منزل به ابوه‌ره فرمود: «بنی‌امیه می‌خواست خونم را بریزد، گریختم. به خدا سوگند که آنان مرا می‌کشند و خدا آنان را ذلیل خواهد کرد.»^۵

۱۳. هنگامی که امام در کربلا فرود آمد فرمود: «اینجا محل ریختن خون ماست.»^۶

۱۴. امام با خواندن شعر معروف «یا دهر اُفٍ لک من خلیل» بار دیگر بر کشته شدنش تأکید کرد.^۷

۱۵. امام در خطبه‌ای که در روز عاشورا برای کوفیان خواند و از آنها بر مقام خود اقرار گرفت (اصطلاحاً به آن مناشده گفته می‌شود) فرمود: اکنون که مرا می‌شناسید، چرا خونم را مباح کرده‌اید؟ آنان گفتند: اینها را می‌دانیم، ولی تو را رها نمی‌کنیم تا تو را بکشیم. پس شیون زنان بلند شد، امام توصیه کرد که ساکت شوند، چون گریه زیادی در پیش دارند.^۸

۱۶. امام در روز عاشورا به یارانش فرمود: «بلند شوید و به‌سوی مرگی که چاره‌ای از آن نیست، رهسپار شوید.»^۹

۱۷. امام پس از ضربت خوردن عمرو بن قرظله به او فرمود: «سلام مرا به پیامبر برسان و بگو من هم در پی، می‌آیم.»^{۱۰}

۱. همان، ص ۱۲۸.

۲. همان، ص ۱۲۹.

۳. همان.

۴. همان، ص ۱۳۱.

۵. همان، ص ۱۳۲.

۶. همان، ص ۱۳۹.

۷. همان، ص ۱۴۰.

۸. همان، ص ۱۴۸.

۹. همان، ص ۱۵۸.

۱۰. همان، ص ۱۶۲.

اینها مستنداتی است که می‌توان از کتاب *لهوف* برای نظریه شهادت‌طلبی امام حسین (ع) استخراج کرد. برخی از این روایات در کتب مشهور وجود دارد، ولی نوع بیان ابن طاووس و عبارت‌هایی که در *لهوف* آمده، برداشتی متفاوت را ارائه می‌دهد. به‌خصوص که دسته‌ای از این گزارش‌ها و روایات، منحصر به *لهوف* است و در جای دیگر یافت نمی‌شود. آنچه در این میان اهمیت دارد جابه‌جا شدن محل بیان برخی خطبه‌ها و سخنان امام است که در نتیجه‌گیری ابن طاووس، تأثیر زیادی گذاشته است.

از آنجا که بخشی از گزارش‌های ابن طاووس برگرفته از کتاب *الفتوح* ابن‌اعثم است، پیش از بررسی مستندات ابن طاووس لازم است این کتاب به‌عنوان یکی از منابع *لهوف*، معرفی و نقد شود. کتاب *الفتوح* نوشته احمد ابن اعثم کوفی (م. ۳۱۴) از منابع کهن تاریخ اسلام است که به موضوع اطلاع امام از شهادتش زیاد دامن زده و گاه بیش از منابع شیعی آن را ذکر کرده است. به‌رغم قدمت و اهمیت نسبی این اثر، روایات منحصر و اصطلاحاً اخبار احاد در آن زیاد به‌چشم می‌خورد. از آن گذشته، اشکالی که برخی محققان به این کتاب دارند، قصه‌پردازی و داستانی بودن بخشی از گزارش‌های آن و عدم اعتبار بخشی از گزارش‌های این کتاب در موضوع نهضت حسینی است.^۱ شاید این امر، ناشی از آن باشد که کتاب *الفتوح* یک نسخه اصلی بیشتر نداشته و بخشی از آن به‌وسیله متن فارسی باقی‌مانده از قرن ششم، تکمیل شده است.^۲ این بدان معناست که بخشی از *فتوح* را باید مربوط به بعد از قرن ششم دانست، نه قرن سوم که مؤلف در آن می‌زیسته است. محمد مستوفی، مترجم نه چندان شناخته‌شده کتاب *الفتوح*، آن را در پایان قرن ششم (سال ۵۹۷) به دستور حاکمان خوارزم‌شاهی عرضه کرد.^۳ آقابزرگ به نقل از یاقوت حموی، ابن‌اعثم را شیعه دانسته،^۴ ولی از کتاب *الفتوح* بیش از تشیع عام یا کوفی وی استفاده نمی‌شود. اینجاست که باید گفت شیعه دانستن وی هم در پذیرش اخبار وی بی‌تأثیر نبوده است. در مجموع با آنکه اخبار ارزشمندی در کتاب ابن‌اعثم وجود دارد، ولی به‌نظر می‌رسد ابن طاووس برخی گزارش‌های منحصر به این کتاب را از ترجمه مستوفی که احتمالاً در کتابخانه وی وجود داشته، استفاده کرده است. از این‌رو، نمی‌توان به اخباری که ابن طاووس از ابن‌اعثم گرفته و در جای دیگری یافت نمی‌شود، اعتماد نمود. در ادامه هنگام بررسی مستندات *لهوف*، این مطلب را تکرار نخواهیم کرد.

اکنون به بررسی هریک از مستندات کتاب *لهوف* در موضوع شهادت‌طلبی امام حسین (ع) می‌پردازیم.

۱. رک: گروهی از تاریخ‌پژوهان، *تاریخ قیام مقتل جامع سید الشهداء*، ج ۱، ص ۷۳؛ رحمان ستایش و رفعت، «روایات عاشورایی الفتوح ابن‌اعثم»، *مجله حدیث پژوهی*، ش ۲، ص ۳، ص ۷۹.

۲. جعفریان، *منابع تاریخ اسلام*، ص ۱۶۵.

۳. سجادی و عالم‌زاده، *تاریخ‌نگاری در اسلام*، ص ۱۱۶؛ مستوفی، *ترجمه الفتوح*، ص ۱۸.

۴. تهرانی، *الذریعه*، ج ۳، ص ۲۲۰.

نقد و بررسی هر گزارش، به همان ترتیب است که پیش‌تر ذکر شد.

۱. روایت ام‌الفضل بنا به برخی نسخه‌های *لهوف* از کتاب طبقات نقل شده است.^۱ محمد بن سعد در چند جای کتاب طبقات، این خبر را با متنی متفاوت آورده است؛^۲ اما در هیچ‌یک از این روایات، پیشگویی جبرئیل درباره شهادت امام حسین وجود ندارد. شیخ صدوق شبیه این جریان را درباره ام‌ایمن نقل کرده،^۳ ولی در روایت او نیز سخنی از پیشگویی شهادت وجود ندارد. البته ابن‌اعثم گفته است که پیامبر ﷺ فرمود: «این فرزندم را در ساحل فرات خواهند کشت»،^۴ ولی گفته شد که بیان وی در مواردی که دیگران روایتی ندارند، کافی نیست.

۲. روایت پیشگویی شهادت امام توسط فرشتگان نیز فقط در فتوح ابن‌اعثم آمده^۵ و گویا سید هم از آن نقل کرده است. بنابراین، اشکال پیشین در اینجا هم وجود دارد.

۳. این سخن ابن‌طاووس که مردم در انتظار شهادت امام حسین ﷺ بودند، در جای دیگری به عنوان گزارش تاریخی یا روایتی از معصومین نیامده است. تنها ابن‌نما آن را در *مثیر الاحزان*^۶ آورده که به‌درستی نمی‌دانیم کدام‌یک از دیگری متأثر بوده‌اند. گویا هر دو نفر، سخن خود را از ابن‌اعثم گرفته‌اند که پس از خطبه پیامبر ﷺ درباره شهادت امام حسین ﷺ می‌نویسد: «همه مهاجرین و انصار یقین داشتند که حسین ﷺ کشته خواهد شد».^۷

۴. پیشگویی شهادت سیدالشهدا از سوی رسول خدا ﷺ و دیگر اهل‌البیت ﷺ و در پی آن، اطلاع عده‌ای از این موضوع، قابل انکار نیست و می‌توان پذیرفت که ارتکاز ذهنی نزدیکان پیامبر و کسانی که روایاتی از آن حضرت درباره سرانجام نوه‌اش شنیده بودند، این بود که وی با کشته شدن از دنیا خواهد رفت، اما از گزارش‌های تاریخی، تصریحی بر این مطلب دیده نمی‌شود که مردم در انتظار واقعه باشند، یا چنین امری شهرت داشته باشد و پیوسته از آن سخن گفته شود.

۵. روایت «لا يوم كيومك» در کتاب شیخ صدوق هم هست، ولی همین عالم بزرگ، شبیه این خبر را از امام سجاده ﷺ و در خطاب به فرزند حضرت ابوالفضل آورده است.^۸ این احتمال هست که خبر دوم به

۱. ابن‌طاووس، *الملهوف*، ص ۹۱.

۲. ابن‌سعد، *الطبقات الكبرى*، ج ۸، ص ۲۱۸؛ همو، *ترجمة الحسين من كتاب الطبقات*، ص ۱۸ به بعد.

۳. صدوق، *الامالی*، ص ۱۴۲.

۴. ابن‌اعثم، *الفتوح*، ج ۴، ص ۳۲۳.

۵. همان، ص ۳۲۴.

۶. ابن‌نما، *مثیر الاحزان*، ص ۲۳.

۷. ابن‌اعثم، *الفتوح*، ج ۴، ص ۳۲۶.

۸. صدوق، *الامالی*، ص ۱۷۷ و ۵۴۷.

پیشگویی تبدیل شده باشد، اما اگر به اعتماد شیخ صدوق هم آن را بپذیریم، خبری کلی بر اطلاع امام از شهادت خود است که تردیدی در اصل آن نیست.

۶. ابن طاووس گفتگوی امام با برادرش عمر بن علی را از کتاب *الشافی* نوشته نجم‌الدین عمری علوی (قرن ۵) نقل می‌کند. مؤلف این کتاب، خود از نسل عمر بن علی است و کتاب که در زمینه انساب است، امروزه وجود ندارد. این مطلب در جای دیگری یافت نشد و نبود آن در منابع دست اول روایی و تاریخی، اعتماد به آن را کاهش می‌دهد.

۷. خبری که از ابومحمد واقدی و زرارة بن خلج نقل شده و منبع آن *دلائل الامامة* است، اشکالاتی دارد: نخست آنکه روایت، منحصر به نقل مؤلف *دلائل* است.^۱ ثانیاً این کتاب، معتبر نیست.^۲ سوم آنکه دو راوی خبر، یعنی واقدی و ابن خلج شناخته شده نیستند و جز در این خبر، از آنان یاد نشده است. چهارم اینکه این روایت می‌گوید همه همراهان امام کشته می‌شوند و تنها یک فرزندش می‌ماند؛ درحالی که افراد دیگری هم از صحنه کربلا جان سالم به‌در بردند که نام آنان ثبت شده است.^۳

۸. امام حسین (ع) خطبه معروف «خُطَّ الموت...» را نه هنگام خروج از مکه، بلکه احتمالاً در شب عاشورا فرموده است. احمد بن ابراهیم حسنی زیدی (م. ۳۵۲) که نخستین راوی این خطبه است، آن را در ردیف رویدادهای شب عاشورا و پس از بیان بی‌قراری حضرت زینب (ع) در برابر شعر «یا دهر اف لک...» آورده و در پایان خطبه هم آورده است که پس از آن، امام به دشمن تاخت و شهید شد.^۴ آبی و حلوانی دو نویسنده شیعی امامی در قرن پنجم نیز چنین آورده‌اند؛^۵ ولی مدرک خود را بیان نمی‌کنند. گویا ابن طاووس هم، که منبع و سند خود را ذکر نکرده، از این کتاب‌ها نقل کرده است؛ به‌خصوص که متن *لهوف* با کتاب *نزهة الناظر* حلوانی تطبیق دارد و پیداست که از این کتاب نقل کرده است. خوارزمی این خطبه را در روز عاشورا دانسته و جمله «من کان باذلاً فینا مهجته... فلیرحل فانی راحل مُصبحاً» را ندارد.^۶

۹. روایت «ان الله شاء ان یراک قتیلاً» در منابع پیش از *لهوف* یافت نشد. بنا به برخی نسخه‌ها،^۷ منبع *لهوف* در این روایت، کتاب احمد بن حسین است که در دست نیست، وی از راویان شیعه است که نجاشی او را توثیق

۱. طبری، *دلائل الامامة*، ص ۱۸۲.

۲. ر.ک: صفری، «محمد بن جریر طبری و دلائل الامامة»، *مجله علوم حدیث*، ش ۳۸ - ۳۷، ص ۲۴۰ - ۲۲۳.

۳. غفوری، «بازماندگان واقعه عاشورا»، *مجموعه مقالات نگاهی نو به جریان عاشورا*، ص ۱۹۱.

۴. حسنی، *المصابیح*، ص ۳۷۱.

۵. آبی، *نثر الدر*، ج ۱، ص ۳۳۳؛ حلوانی، *نزهة الناظر*، ص ۸۶.

۶. خوارزمی، *مقتل الحسین (ع)*، ج ۲، ص ۸.

۷. ابن طاووس، *اللهوف*، ص ۲۷.

کرده و می‌گوید: «از امام ششم و هفتم روایت کرده و آثاری دارد که جز کتاب *نوادیر* او را نمی‌شناسیم».^۱

۱۰. براساس این خبر، محمد بن حنفیه هنگام رفتن امام به سوی عراق، در مکه بود. درحالی‌که مشهور مورخان از حضور محمد در مکه خبر نداده‌اند، بلکه می‌گویند امام حسین علیه السلام هنگام خروج از مدینه، محمد را با خود نبرد و با او خداحافظی کرد.^۲ البته ابن‌سعد گزارشی آورده که بعید نیست محمد برای انجام مناسک حج، به مکه آمده و با امام گفتگو داشته است.^۳ اما در این گزارش علاوه بر سخن ابن حنفیه، گفتگو و برخورد تنیدی بین امام و ابن عباس وجود دارد که با سیره امام و سابقه ابن عباس بعید به نظر می‌رسد. اشکال دیگر این روایت آن است که حرکت امام از مکه را در سحرگاهان می‌داند، ولی در منابع دیگر هنگام ظهر یاد شده است، همچنین سخنان محمد در اینجا همان سخنانش در مدینه است که گویا دست‌مایه ذهن قصه‌پردازان شده است.^۴

۱۱. ابن طاووس روایت امام صادق علیه السلام درباره عدم همراهی محمد بن حنفیه با امام حسین علیه السلام را از کتاب *رسائل کلینی* و به سند او از حمزة بن حرمان چنین آورده است که امام ششم به وی فرمود: «مطلبی به تو می‌گویم که دیگر در این باره سؤالی نکنی. و آن اینکه وقتی امام حسین علیه السلام راه افتاد، این نامه را نوشت: از حسین بن علی به بنی‌هاشم، آنکه با من بیاید کشته می‌شود و آنکه نیاید پیروز نخواهد شد».^۵ این روایت در کتاب *بصائر الدرجات* نیز به همین سند آمده است^۶ و در *کامل الزیارات* به سند صحیح، از زراره از امام باقر علیه السلام نقل شده است.^۷ ابن قولویه تصریح کرده که امام این نامه را از مکه نوشت. هرچند منابع این روایت، قابل توجه و معتبر است، اما محتوای خبر با فحوای گزارش‌های تاریخی، درباره حرکت امام حسین علیه السلام سازگاری ندارد. باید به این نکته توجه داشت که عدم همراهی برخی از منسوبین به اهل‌البیت مانند ابن عباس و ابن حنفیه، نه به‌خاطر ترس از مرگ یا بی‌توجهی به امام حسین علیه السلام بود، بلکه اساساً اگر حرکت امام را به‌گونه‌ای عادی و تاریخی و برحسب محاسبات دوران‌دیشانه آن حضرت تفسیر کنیم، نگاه به این مطلب متفاوت خواهد شد. از امام دعوتی به عمل آمد که برای اجابت آن برحسب تکلیفی که احساس کرد و خود را موظف بدان می‌دانست، به سمت کوفه حرکت کرد. اصرار امام برای بازگشت، پس از دیدن سپاه حر، نشان می‌دهد که برنامه اولیه‌اش کشته شدن نبوده است که به بنی‌هاشم چنین بنویسد و آنگاه برادرش ابن حنفیه

۱. نجاشی، رجال، ص ۸۳.

۲. طبری، تاریخ طبری، ج ۵، ص ۳۴۱ و ۳۹۴؛ مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۳۴.

۳. ابن‌سعد، ترجمه الحسین من کتاب الطبقات، ص ۶۱.

۴. حسینی، معرفی و نقد منابع عاشورا، ص ۲۱۰ - ۲۰۹.

۵. ابن طاووس، الملهوف، ص ۱۲۹.

۶. صفار، بصائر الدرجات، ص ۴۸۲.

۷. ابن قولویه، کامل الزیارات، ص ۷۵.

متهم به کوتاهی یا ترس از همراهی با امام شود.

۱۲. خبر دیدار فرشتگان با امام و پیشگویی شهادت خود، از کتاب *مولد النبی* اثر شیخ مفید نقل شده است. این کتاب در دست نیست تا بتوان درباره آن قضاوت کرد، اما وجود روایت در کتاب *هدایة الکبری* که اثری غیرقابل اعتماد است^۱ و اثری غالیانه به‌شمار می‌رود، این احتمال را تقویت می‌کند که روایت مربوط به محافل غلات بوده و به کتاب شیخ مفید هم وارد شده است. ضمن آنکه چند اشکال محتوایی بر آن وارد است: اولاً ائمه مأمور به عمل به شیوه عادی هستند، نه کمک گرفتن از فرشتگان و امدادهای غیبی. ثانیاً امام حسین (ع) هیچ‌گاه حرفی از کربلا نزده و به مقصد کوفه در حرکت بوده است. در میانه راه هم که احساس خطر کرد، به‌طور جدی خواستار بازگشت شد. ثالثاً در این خبر آمده که کسی از اهل بیت آن حضرت باقی نمی‌ماند، درحالی که برخی از مردان باقی ماندند یا مجروح بازگشتند.^۲ رابعاً گویی روایت براساس نظریه شبه‌مسیحی ساخته شده که امام باید برای شیعانیش به کربلا رود و کشته شود!

۱۳. این سخن امام که هانفی به من گفت این کاروان می‌رود و مرگ به دنبالش است در منابع مختلف وجود دارد،^۳ اما نه در ثعلبیه که حدود ده منزل با کوفه فاصله دارد، بلکه مورخان، این سخن امام را در قصر بنی‌مقاتل ثبت کرده‌اند که چند منزل پس از ملاقات حر و یکی دو منزل مانده به توقفش در کربلاست. طبیعی است که امام با دیدن حر احساس خطر کرد و پس از آنکه راه‌های بازگشت را بسته دید، احتمال کشته شدن جدی شد. فرض این است که امام هیچ‌گاه به تسلیم تن نمی‌داد.

۱۴. سخن امام به ابوهرة در *امالی* شیخ صدوق و فتوح ابن‌اعثم هست و اگر صدور آن از سوی امام ثابت شود، مطلبی کلی است و اینکه فرموده است گروه ستمگر مرا خواهد کشت و بدبخت خواهند شد، با روایات متعددی که علم امام به شهادتش را طرح کرده، موافق است.

۱۵. این گزارش که امام حسین (ع) هنگام ورود به کربلا فرمود: «اینجا محل ریختن خون ماست»^۴ در جای دیگری دیده نشد و خبری واحد است که تنها در *لهوف* وجود دارد. البته این مضمون، پیش از وی در فتوح ابن‌اعثم هم آمده و ممکن است سید بن طاووس از وی گرفته باشد. این احتمال هم هست که روایت فوق، برگرفته از اخباری باشد که شهادت امام حسین (ع) در کربلا را پیشگویی می‌کند، مانند: خبری که از امیرمؤمنان (ع) در راه صفین نقل شده که فرمود در اینجا فرود می‌آیند و کشته می‌شوند.^۵

۱. ر.ک: نجاشی، رجال، ص ۶۷؛ مجلسی، بحارالانوار، ج ۱، ص ۳۹.

۲. برای نمونه ر.ک: غفوری، «بازماندگان واقعه عاشورا»، مجموعه مقالات نگاهی نو به جریان عاشورا، ص ۱۹۱.

۳. طبری، تاریخ طبری، ج ۵، ص ۴۰۸؛ اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۱۱۲؛ مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۸۲.

۴. ابن‌طاووس، الملهوف، ص ۱۳۹.

۵. منقری، وقعة صفین، ص ۱۴۱.

۱۶. خواندن شعر «یا دهر اُفِ لک من خلیل» در کتاب *لهوف* در هنگام فرود آمدن امام در کربلا ذکر شده است که در منابع معتبرتر چنین نیست. براساس گزارش ابومخنف و شیخ مفید، این جریان در شب عاشورا اتفاق افتاد^۱ و روشن است که در آن زمان، امام امیدی به نجات از معرکه نداشت، چون آنان به چیزی کمتر از تسلیم یا بیعت امام راضی نمی‌شدند و آن حضرت هم قطعاً بنای سازش نداشت.

۱۷. خطبه یا مناشده‌ای که در *لهوف* آمده، تنها در *امالی* شیخ صدوق وجود دارد^۲ و عبارات دو کتاب کاملاً با هم تطبیق می‌کند، آنچه ابن‌طاووس در ادامه این مناشده آورده که زنان گریستند و امام کسانی را برای ساکت کردن آنان فرستاد، در نقل صدوق نیست و *لهوف* به آن منفرد است. به‌علاوه ابن‌طاووس مناشده را پس از سخنان بُریر آورده که به‌نظر می‌رسد اواسط روز عاشورا بوده است، نه در اول روز. نقل مناشده و گریه زنان، حتی در کتبی مانند *مثیر الاحزان* که معمول مطالب آنها همسو با *لهوف* است، وجود ندارد.

۱۸. این سخن امام که به یارانش فرموده باشد بلند شوید و به‌سوی مرگ بروید گویا از *فتوح ابن‌اعثم* نقل شده و در منابع دیگر نیست.

۱۹. سخن امام به عمرو بن قرظله در منابع دست اول مانند *مقتل ابومخنف* نیست و نمی‌توان به آن اعتماد کرد.

آنچه در مجموع می‌توان بر آن تکیه و تأکید کرد همان نظر بزرگان شیعه قبل از ابن‌طاووس است. ایشان معتقد به اطلاع اجمالی ائمه علیهم‌السلام از شهادت خود بودند و در کلام شیعه هم بر این مطلب تأکید شده که آن حضرت به شهادت خود آگاهی داشت. شیخ مفید درباره امیرمؤمنان و امام حسین علیهما السلام می‌گوید: «آنان اجمالاً از مرگ خود خبر داشتند، ولی از زمان آن خبر نداشتند»^۳ آنگاه می‌نویسد: «آگاهی امام حسین به اینکه مردم کوفه او را تنها خواهند گذاشت، قطعی نیست»^۴.

ازسوی دیگر، این واقعیت تاریخی قابل انکار نیست که هرچند بر هدف امام برای ایجاد حکومت، گزارش و دلیل داریم، دلایلی هم برای اطلاع امام از شهادت خود وجود دارد. این آگاهی امام پس از سخت‌گیری ابن‌زیاد و بستن راه بازگشت بر آن حضرت، بارها تلویحاً از زبان آن حضرت بیان شد.

بنابراین، روایاتی که می‌گویند امام می‌دانست در سرزمین کربلا و به دستور یزید و ابن‌زیاد و به‌دست شمر کشته می‌شود، قابل اعتماد نیست، چون این اخبار با این جزئیات در منابع معتبر نیامده است. گویا برخلاف شیخ مفید و سید مرتضی، کسانی چون شیخ صدوق و ابن‌اعثم و به‌تبع آنان ابن‌طاووس که این اعتقاد را

۱. طبری، *تاریخ طبری*، ج ۵، ص ۴۲۰؛ مفید، *الارشاد*، ج ۲، ص ۹۳.

۲. صدوق، *الامالی*، ص ۲۲۳.

۳. مفید، *المسائل العکبریه*، ص ۷۱ - ۷۰.

۴. همان.

داشته‌اند، روایات آن را جمع‌آوری و نقل کرده‌اند. شاید دستوری که امام فرمود: «از جدش دارد و به هیچ‌کس نمی‌گوید»^۱ در هر مقطع به‌شکلی بروز و ظهور کرد: ابتدا فرار از بیعت بود، دعوت کوفیان امام را بر آن داشت که با حزم و احتیاط بدان سو روانه شود و خطر ترور در مکه، زمان خروج او را جلو انداخت و ناچار شد پیش از اطلاع کامل از وضع مسلم، به راه افتد. با آگاهی از شهادت مسلم در بین راه و اطلاع از دگرگونی اوضاع کوفه، احتمال خطر، جدی شد و امام به فکر برگشت افتاد، ولی خانواده عقیل موافقت نکردند و به قولی یاران امام گفتند تو مانند مسلم نیستی و اگر به کوفه بروی اوضاع متفاوت خواهد شد.^۲

ممانعت حر و جلوگیری از رفتن به کوفه، خطر را جدی‌تر نشان داد و امام اسب خود را برای بازگشت به مدینه سوار شد و فرمان برگشت داد. شاید دعوت از عبیدالله بن حر که پس از ممانعت لشکر حر اتفاق افتاد، بدان جهت انجام شد که امام به‌دنبال جذب افرادی برای پیشبرد هدفش بود. معقول نیست که امام به منظور زیاد کردن کشتگان از افراد معلوم‌الحالی مانند عبیدالله بن حر کمک بخواهد. پس هدفی سیاسی پشت این دعوت بود. در روزهای بعد، محاصره و آمدن نیروی نظامی، احتمال پیروزی را کاهش داد. اما باز هم امام دست‌کم دو بار با فرمانده نظامی لشکر مخالف، یعنی عمر بن سعد مذاکره کرد و اگر خوش‌رقصی و خبثت شمر برای ابن‌زیاد در کوفه نبود، صلح صورت می‌گرفت.

مطالعه اوضاع کوفه و مردم آن، اطلاع از جایگاه و موقعیت امام نوه رسول‌الله (ص)، شخصیت فردی، جایگاه اجتماعی و دیگر امتیازات شخصی و خانوادگی امام حسین (ع) در میان مردم آن روز و به‌خصوص مردم کوفه، این احتمال را معقول و منطقی می‌کند که حتی در آخرین لحظه، امکان تغییر اوضاع و شرایط وجود داشت و بعید نیست بگوییم امام به این تغییر و تحول امید داشت. چون عده زیادی در کوفه یا اطراف آن پنهان بودند و عده دیگری در لشکر عمر بن سعد به امام دعا می‌کردند.

ابن‌طاووس با جمع‌آوری و تکرار و تأکید بر روایاتی که می‌گوید امام برای شهادت رفت، این نظریه را در شیعه رسمیت بخشید. اگرچه تغییراتی در آن ایجاد شد و در دوره‌های اخیر گاه از آن به شهادت سیاسی تعبیر شد، ولی سخن و نتیجه همان بود که سید در کتاب *لهوف*، تدوین کرد.

نتیجه

روایات و ادله‌ای که در کتاب *لهوف* آمده و به‌دنبال اثبات این نکته است که امام حسین (ع) برای کشته شدن و رسیدن به لقای الهی به کربلا رفت، همگی قابل پذیرش نیست. این مطلب به‌معنای انکار روایات مبتنی بر

۱. همو، *الارشاد*، ج ۲، ص ۶۹؛ ابن‌سعد، *ترجمة الحسين من كتاب الطبقات*، ص ۵۹؛ ابن‌اعثم، *الفتوح*، ج ۵، ص ۶۷؛ طبری، *تاریخ طبری*، ج ۵، ص ۳۸.

۲. همان، ص ۳۹۸.

علم کلام و گزارش‌های تاریخی که نشان می‌دهد آن حضرت، اجمالاً از شهادت خود خبر داشت و گاهی به آن اشاره کرد، نیست. جابه‌جا شدن برخی گزارش‌های تاریخی در *لهوف* و *مبالغه* یا تصحیف در بیان برخی روایات، سبب شده است این موضوع به‌شکلی افراطی القا شود که امام کاملاً از کشته شدن خود اطلاع داشت و حتی برخی جزئیات آن را هم می‌دانست. اما بررسی و دقت در گزارش‌ها نشان می‌دهد که غالب آنها مربوط به پس از دیدن سپاه حراست که پس از آن، خطر جدی و احتمال شهادت قوی‌تر گشت. برخی روایات از نظر منبع، قابل اشکال است و منابع معتبر آنها را نقل نکرده‌اند.

این همه، استدلالی ظاهری و مبتنی بر گزارش‌هاست، اما به‌نظر می‌رسد موضوع هدف امام و چگونگی اطلاع او از شهادتش چیزی نیست که به‌آسانی قابل حل باشد و همچنان باید محققان از متکلم و مورخ و محدث در تکاپوی یافتن اهداف آن حضرت باشند و باز بودن این پرونده خود دلیلی بر عظمت راهی است که حسین (علیه السلام) پیمود و همیشه روشنی‌بخش خواهد بود.

منابع و مآخذ

۱. آبی، منصور بن حسین (م. ۴۲۱)، *نثر الدر*، تحقیق محمد علی قرنه، قاهره، الهيئة المصرية العامة للكتاب، بی‌تا.
۲. ابن اعثم، احمد، *الفتوح*، تحقیق علی شیری، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۱۱ ق.
۳. ابن سعد، محمد، *الطبقات الکبری*، تحقیق عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸ ق.
۴. _____، *ترجمة الحسين من كتاب الطبقات*، تحقیق عبدالعزيز طباطبایی، قم، آل‌البيت، ۱۴۱۵ ق.
۵. ابن طاووس، رضی‌الدین علی، *اللهوف*، قم، نشر رضی، ۱۳۶۴.
۶. _____، *الملهوف*، تحقیق فارس حسون تبریزیان، تهران، اسوه، ۱۳۸۳.
۷. _____، *كشف المحجة لثمرة المهج*، تحقیق محمد حسون، قم، دفتر تبلیغات، ۱۳۷۵.
۸. ابن قولویه، جعفر بن محمد، *کامل الزیارات*، نجف، دارالمرتضی، ۱۳۵۶ ق.
۹. ابن نما، نجم‌الدین، *مثير الاحزان*، قم، مدرسة الامام المهدي، ۱۴۰۶ ق.
۱۰. اسفندیاری، محمد، *عاشوراشناسی*، قم، صحیفه خرد، ۱۳۸۸.
۱۱. اسلامی، سید حسن، «کاروند کتاب شهید جاوید»، کتاب *ماه دین*، ش ۱۷۰، ۱۳۹۰، ص ۸۶-۱۰۰.
۱۲. اصفهانی، ابوالفرج، *مقاتل الطالبیین*، تحقیق احمد صقر، قم، حیدریه، ۱۳۸۱.
۱۳. تهرانی، آقابزرگ، *الذریعه*، قم، اسماعیلیان، ۱۴۰۸ ق.
۱۴. جعفریان، رسول، *تأملی در نهضت عاشورا*، قم، نشر مورخ، ۱۳۸۶.
۱۵. _____، *منابع تاریخ اسلام*، قم، انصاریان، ۱۳۷۶.
۱۶. حسنی، احمد بن ابراهیم، *المصابیح*، صنعاء، مؤسسة الامام زید بن علی، ۱۴۲۳ ق.

۱۷. حسینی، سید عبدالله، *معرفی و نقد منابع عاشورا*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶.
۱۸. حلوانی، حسین بن محمد، *نزهة الناظر و تنبيه الخاطر*، قم، مدرسة الامام المهدي، ۱۴۰۸ ق.
۱۹. خوارزمی، موفق بن احمد، *مقتل الحسين (ع)*، قم، انوار الهدی، ۱۳۸۱.
۲۰. رحمان ستایش، محمد کاظم و محسن رفعت، «روایات عاشورایی الفتوح ابن اعثم»، *مجله حدیث پژوهی*، ش ۲، س ۳، ۱۳۸۹، ص ۱۱۶ - ۷۹.
۲۱. سجادی، سید صادق و هادی عالم‌زاده، *تاریخ‌نگاری در اسلام*، تهران، سمت، ۱۳۷۵.
۲۲. صدوق، محمد بن علی، *الامالی*، قم، مؤسسة البعثة، ۱۴۱۷ ق.
۲۳. صفار، محمد، *بصائر الدرجات*، قم، کتابخانه آیه‌الله مرعشی، ۱۴۰۴ ق.
۲۴. صفری، نعمت‌الله، «محمد بن جریر طبری و دلائل الامامة»، *مجله علوم حدیث*، ش ۳۸ - ۳۷، ۱۳۸۴، ص ۲۴۰ - ۲۲۳.
۲۵. طبری شیعی، محمد بن جریر، *دلائل الامامة*، قم، مؤسسة البعثة، ۱۴۱۳ ق.
۲۶. طبری، محمد بن جریر، *تاریخ الامم و الملوك*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دارالتراث، بی‌تا.
۲۷. علم‌الهدی، علی بن الحسین سید مرتضی، *تنزیه الانبیاء*، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۰.
۲۸. غفوری، محمد، «بازماندگان واقعه عاشورا»، زیر نظر علیرضا واسعی، *نگاهی نو به جریان عاشورا*، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۳.
۲۹. کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۵ ق.
۳۰. کولبرگ، اتان، *کتابخانه سید بن طاووس*، ترجمه قرائی و جعفریان، قم، کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی، ۱۳۷۱.
۳۱. گروهی از تاریخ پژوهان زیر نظر استاد مهدی پیشوایی، *تاریخ قیام و مقتل جامع سیدالشهداء*، قم، مؤسسه آموزشی - پژوهشی امام خمینی (ع)، ۱۳۸۹.
۳۲. مجلسی، محمدباقر، *بحار الأنوار*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳ ق.
۳۳. مستوفی، محمد بن احمد، *ترجمه الفتوح*، تهران، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۲.
۳۴. مفید، محمد بن محمد، *الارشاد*، بیروت، مؤسسة آل‌البیت، ۱۴۱۶ ق.
۳۵. _____، *المسائل العکبریه*، قم، کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.
۳۶. منقری، نصر بن مزاحم، *وقعة صفین*، قم، کتابخانه آیه‌الله مرعشی، ۱۴۰۳ ق.
۳۷. مهریزی، مهدی، *ماهیت انسانی قیام امام حسین (ع)*، قم، صحیفه خرد، ۱۳۹۰.
۳۸. نجاشی، احمد بن علی، *رجال النجاشی*، تحقیق آیه‌الله شبیری زنجانی، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۱۸ ق.

